

Qədim uyğur abidələrində iki və çoxkomponentli konstruksiyalarda qəlibləşmə və qrammatikləşmə

Aysel Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

E-mail: aysel901120@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0904-2998>

Xülasə. Qədim uyğur yazılı abidələri Orxon-Yenisey abidələrindən orta türk dövrünə keçid xarakteri daşıyır. Bu abidələrin dili öz zənginliyi və inkişafı ilə seçilir. Burada qədim türk dövrünə aid dil xüsusiyyətlərinin əksəriyyəti qorunub saxlanılmış olsa da, sonrakı dövrlərə aid bir çox xüsusiyyətin də başlanğıcı müşahidə olunur. Belə xüsusiyyətlərə müxtəlif dil vahidlərinin məna və funksiyalarında baş verən dəyişmələr daxildir.

Nəzəri dilçilikdə dil vahidlərinin, o cümlədən nitq hissələrinin meydana çıxmasının müxtəlif üsulları göstərilir. Bunlardan biri də daha böyük dil vahidlərinin – söz birləşmələri və köməkçi sözlərin əlavə olunduğu konstruksiyaların daha kiçik dil vahidlərinə – sözlərə çevrilməsidir. Bu proses müxtəlif adlarla təqdim olunur. Bu baxımdan ən geniş yayılmış termin qəlibləşmədir. Qəlibləşmə zamanı sintaktik vahidlər dildə sabitləşir və bir sözə çevrilir. Burada vahid leksem meydana çıxdığı üçün onu leksikləşmə də adlandırırlar. Əgər qəlibləşmə prosesində köməkçi nitq hissələri yaranırsa, bu proses qrammatikləşmə adlandırılır, çünki burada birləşmənin tərkibindəki müstəqil mənalı sözlər leksik mənasını itirir və birləşmə bütövlükdə yalnız qrammatik məna daşıyan köməkçi nitq hissəsinə çevrilir.

Bu məqalədə böyük həcmli və yazılma tarixinə görə daha qədim uyğur abidələrindən olan “Maytrısimit” və “Daşakarmapatavadanamal” üzərində tədqiqat aparılmış, onlardan seçilmiş nümunələr əsasında iki və çoxkomponentli konstruksiyalarda qəlibləşmə və qrammatikləşmə prosesləri təhlil olunmuşdur. Araşdırmada təsviri, analitik, tarixi və müqayisəli metodlardan istifadə edilmiş, seçilmiş nümunələrin abidələrdə işlənmə məqamı, tərkib hissələri və yaranma yolu, müasir türk dillərindəki ekvivalentləri öyrənilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, qəlibləşmə və qrammatikləşmə adı ilə təqdim olunan inkişaf prosesləri türk dilləri üçün də səciyyəvidir. Qədim uyğur abidələrində bu proseslərin qeydə alınması onların qədimliyini göstərməklə, artıq abidələrin yazıldığı dövrdə (VIII-XIV əsrlər) türk dillərinin böyük inkişaf yolu keçdiyini sübut edir.

Açar sözlər: qədim türk yazılı abidələri, söz birləşmələri, əvəzlilik, zərf, köməkçi nitq hissələri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.05.2026; qəbul edilib – 19.05.2026

Formulaicity and grammaticalization in two- or multi-component constructions in Old Uyghur texts

Aysel Ahmadova

Abstract. Old Uyghur written monuments are of a transitional character between Orkhon-Yenisei Inscriptions and the Middle Turkic period. The language of these texts is distinguished for its richness and development. Although most linguistic features of Old Turkic period were preserved here, the beginning of many features specific for the later periods are also observed. These features also include changes in meaning and function of various language units.

A variety of methods of forming language units, including parts of speech, are described in theoretical linguistics. Transformation of larger linguistics units such as word phrases and constructions with auxiliary words into smaller language units, i.e. words is one of these. This process is presented under various names. In this case, the most common term is formulaicity. In formulaicity, syntactic units are fixed and turn into one word. Since it is a formation of a new lexeme, it is also called lexicalization. If the process of formulaicity results in

formation of functional parts of speech, this process is called grammaticalization, as the words with independent meanings lose their lexical meanings, and the phrase turns into a functional part of speech possessing only a grammatical meaning as a whole.

In this paper, we study *Maitrisimit* and *Dasakarmapatavadanamal* which are among the largest and oldest texts of Old Uyghur, and analyze the processes of formulaicity and grammaticalization in two- or multi-componential constructions according to the examples selected from them. The research is done with descriptive, analytic, historical, and comparative methods, and the cases of use of the selected examples, their constituents and way of formation, their equivalents in the modern Turkic languages are studied.

The research shows that the processes of development presented under the names of formulaicity and grammaticalization are also characteristic for Turkic languages. The fact that these processes were registered in Old Uyghur texts indicates their antiquity and proves that Turkic languages have already developed in the period when the texts were written, i.e. 8th-14th centuries.

Keywords: *Old Turkic written monuments, phrases, pronoun, adverb, functional parts of speech*

Article history: received – 01.05.2026; accepted – 19.05.2026

Giriş / Introduction

Qədim uyğur abidələri türk dillərinin tarixini öyrənmək üçün maraqlı məlumatlar verir. Bu abidələr yalnız həcm və məzmun etibarilə yox, həm də dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə qədim türk yazılı abidələri arasında xüsusi yer tutur. Bu abidələrin ən spesifik xüsusiyyətlərindən biri də burada müxtəlif sözlərin və birləşmələrin, hətta cümlələrin tez-tez təkrarlanmasıdır. Bu təkrarlar həmin birləşmələrin abidələrin dilində qəlibləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə qəlibləşmiş konstruksiyaqların qrammatikləşməsi, köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsi də müşahidə olunur.

Türk dillərində zərf və köməkçi nitq hissələrinin, əsasən, digər nitq hissələrinin konversiyası nəticəsində meydana çıxması barədə fikirlər geniş yayılmışdır. Bu prosesdə yalnız ayrıca sözlərin yox, söz birləşmələrinin və digər çoxkomponentli konstruksiyaqların (adətən, qoşmalı birləşmələrin) iştirakı da müşahidə olunur. İki və ya daha çox tərkib hissəsindən ibarət olan belə birləşmələr tez-tez işlənərək qəlibləşir və artıq bir leksik vahid kimi anlaşılmğa başlanır. Bu da mürəkkəb sözlərin yaranmasının əsas yollarından biridir. Burada haqqında danışılan birləşmələr mürəkkəb söz kimi tam formalaşmasa da, bir nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir.

Həmin konstruksiyaqlar köməkçi nitq hissələrinə çevrildikdə isə onların qrammatikləşməsindən söhbət gedir. Belə ki, köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, lek-

sik mənaya malik olmur, yalnız qrammatik funksiya daşıyır. Leksik mənaya malik dil vahidinin həmin mənayı itirib, yalnız qrammatik funksiya daşıyan vahidə çevrilməsi dilçilikdə qrammatikləşmə termini ilə təqdim olunur.

1. Qəlibləşmə

Bu prosesdə söz birləşməsi, yaxud leksik mənalı sözlə köməkçi nitq hissəsinin birləşməsi nəticəsində meydana çıxan ifadə qəlibləşir və bir söz kimi anlaşılmğa başlanır. Dildə qəlibləşmə anlayışına daha geniş aspektdən yanaşılır: “*Qəlibləşmə sözdəyişdirici şəkildə, söz birləşmələrinin və cümlələrin öz vəzifələrindən fərqli yeni mənalara qazanmasıdır. Sözdəyişdirici şəkildə öz funksiyalarını itirərək sözdüzəldici şəkildə kimi yeni sözlər düzəldir. Bu hadisə “şəkilçi qəlibləşməsi” adı ilə tanınır. Bəzən də söz birləşmələri və cümlələr dilin inkişaf prosesində bəzi mərhələlərdən keçərək qəlibləşir və leksik vahidə çevrilir*” [Keskin: 2021, s. 133]. Bu prosesdə həm sintaktik, həm leksik, həm də morfoloji vahidlər iştirak edə bilər. Biz burada qəlibləşmənin ikinci tipini, yəni söz qruplarının qəlibləşməsinə əsas götürürük.

Qəlibləşmənin əsasında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təkrar durur: “*Hər hansı bir vahidin qəlibləşməsi o vahidin təkrarlanması ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində həmin vahidin işlənmə sayı artdıqca qəlibləşməsi də güclənir, qəlibləşmiş vahidin də istifadə tezliyi güclənir*” [Keskin: 2021, s. 136]. Qədim uyğur abidələrində eyni qəliblərin təkrarlanması çox geniş

yayıldığı üçün, bu təkrarlar yeni dil vahidlərinin yaranmasına da səbəb olmuşdur.

Dildə eyni qəliblərin təkrarlanması onların ümumiləşməsinə də gətirib çıxarır və bu ümumiləşmə də həmin qəliblərin yeni funksiyada sabitləşməsinə səbəb olur: “*Beləcə söz birləşməsi və ya cümlə bütöv halda fəaliyyət göstərir və bu formada ümumiləşərək səbəbsizləşmə vasitəsi ilə bu quruluş hansısa fərdə aid olmayıb cəmiyyətin malına çevrilir*” [Keskin: 2021, s. 135]. Səbəbsizləşmə (demotivasiya) dedikdə həmin quruluşun meydana çıxmasının ilkin səbəbi, onun ilkin mənası və tərəfləri arasındakı məna əlaqələri nəzərdə tutulur. Həmin konstruksiya sabitləşəndə artıq onun ilkin yaranma səbəbi unudulur, onu istifadə edənlər onun yalnız sonradan qazandığı mənanı, qəlibləşmə nəticəsində meydana çıxan dil vahidini nəzərdə tuturlar.

Belə sintaktik konstruksiyalardan əvəzlilik və zərf kimi leksemlərin meydana çıxmasının əsasında məhz sabitləşmə durur. Bu sabitləşmənin tam və ya qismən baş verməsindən asılı olmayaraq [Van Rompaey və b.: 2015, s. 233], bu konstruksiyalar yeni dil vahidlərini əmələ gətirir.

Qeyd olunduğu kimi, bu xüsusiyyət yalnız ayrı-ayrı sözlərə deyil, həm də çoxkomponentli konstruksiyalara aiddir: “*Bəzi söz qrupları və cümlələr ümumiləşmə, səbəbsizləşmə, istifadə tezliyinin artması və yaddaşda eyni formada saxlanıb həmişə eyni funksiyada işlənmə kimi mərhələlərdən keçib qəlibləşmə prosesini tamamlayır və bu prosesin sonunda artıq lüğət vahidinə çevrilərək danışmaq prosesində yaradılan söz qrupu və cümlələrdən seçilir*” [Keskin: 2021, s. 137].

Sintaktik vahidlərin leksik vahidlərə çevrilməsi, başqa sözlə onun quruluşunun daralması kondensasiya termini ilə də ifadə olunur [Lehmann: 2002, s. 9]. Bunu sintaktik konstruksiyanın bir növ sıxlaşması və qatılaşması kimi hesab etmək olar. Yəni bir neçə komponentdən ibarət birləşmə sıxlaşır və bir leksik vahidə çevrilir.

Türk dillərinin qrammatikasına həsr olunmuş tədqiqatlarda mürəkkəb qeyri-müəyyən, sual və inkar əvəzliliklərindən söz açılır. Həmin əvəzliliklər, əsasən, ikikomponentli konstruksiyaların qəlibləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Qədim uyğur abidələrinin dilində də belə konstruksiyalara tez-tez təsadüf olunur:

Bir ikintikə “bir-birinə”: Birök kadir ka-tıǵ savlıǵ kişi birlə aşda toyda olursar tǵraki kişilər barça aǵar ertinü korkup akru akru ünin *bir ikintikə* sav söz sözləşip yimiş içmiş aşları suvsuşları yemə ətözlərintə arıtı tatımaz (DKPAM, 2022-2028) “Əgər sərt, kobud sözlü bir adamla qonaqlıqda, ziyafətdə otursan, ətrafdakı adamlar hamısı ondan həddindən artıq qorxub, yavaş səsle bir-biri ilə danışarlar, onların yeyib-içdikləri də bədənlərinə heç ləzzət eləməz”.

Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, qədim uyğur abidələrində bu söz *bir* sayının təkrarından yox, *bir* və *iki* saylarının birləşməsindən formalaşmış və bu şəkildə sabitləşmişdir. *İkintikə* forması *iki* sayından düzəlmiş sıra sayının yön-lük halıdır, ona görə də bu ifadəni hərfi tərcümə edəndə “biri ikincisinə” birləşməsi alınır. Bu da müasir türk dillərindəki ifadədə hər iki tərəfin bərabər götürüldüyü, qədim uyğur abidələrində isə birinci tərəfin əsas götürüldüyün, digərinin isə ona nəzərən ikinci olduğunu göstərir.

Kim ersər “kimsə, heç kim”: Bu irinç tsuyluǵ tınlıǵlarınǵ əmgəklərintə umuǵ ınaǵ boltaçı teǵrı burkanta adın *kim ersər* yok (DKPAM, 2104-2106) “Bu yazıq canlıların əzablarına ümid, dayaq olacaq Buddadan başqa kimsə yoxdur”. Bu bizim əmgəkimizdə umuǵ ınaǵ boltaçı teǵrı burkanta adın *kim ersər* yok (DKPAM, 2408-2410) “Bizim bu əzablarımıza ümid, dayaq olacaq Buddadan başqa kimsə yoxdur”. Yarlıkançuçı köñüllüǵ on küçlüǵ teǵrim ol yekniǵ üstün teǵrı altın yalaǵukda *kim ersər* küçin tıdtaçı yok (DKPAM, 2444-2447) “Ey mərhəmətli könüllü, on güclü tanrım, yuxarıda tanrıdan, aşağıda insanlardan başqa o şeytanın gücünü dayandıracaq kimsə yoxdur”.

Müasir türk dillərində *kimsə* sözü həm qeyri-müəyyən əvəzlilik kimi, həm də inkar əvəzliyi kimi çıxış edir. Qədim uyğur abidələrində o, demək olar ki, həmişə inkar məqamında çıxış etmişdir. Burada *kim* sual əvəzliyi *er-* köməkçi feilinin şərt şəkli ilə birləşmiş və vahid bir anlayış ifadə etməyə başlamışdır.

Qədim uyğur abidələrində bu ifadənin birinci tərəfinin hal şəkilçisi qəbul etməsi onda qəlibləşmə prosesinin hələ tamamlanmadığını göstərir: Özlüǵ ölürüp *kimkə ersər* edǵı kılunmaz (DKPAM, 314-317) “Canlı öldürərək heç kimə yaxşılıq edilməz”. Bu bizim əmgəkimizdə

atı kötrülmüş ayağa təgimlig tükəl bilgə teŋri teŋrəsi burkanta adın *kimni ersər* umuğ inağ ti-ləp bolmaz biz (DKPAM, 2448-2452) “Biz bu əzabımızda adı ucaldılmış, hörmətə layiq, mü-kəmməl müdrik tanrılar tanrısı Buddadan başqa kimi isə ümid, dayaq olaraq diləyə bilmərik”.

Nə ersər “nə isə”, “heç nə”: Styanuparvırt tilin at mənğal bulğuluk nə ersər edgü savlar sözləyü yarlıkasun (DKPAM, 2492-2494) “Sat-yanuparivarta dili ilə xoşbəxtlik tapacaq nəşə gözəl sözlər söyləyərək bunları açıqlasın”. Ölüm küni yağudukda köŋülləri yürəkləri sıkı-lıp tanılıp adınlarığ askançulayu sözləmiş savla-rı ol uğurta *nə ersər* tusulmaz (DKPAM, 3234-3236) “Ölüm günü yaxınlaşanda ürəkləri sıxı-lıb, başqalarını aldadaraq söylədikləri sözləri o yerdə heç bir xeyir verməz”.

Bu ifadə də *kim ersər* ifadəsinə analogiya olaraq formalaşmışdır. Qədim uyğur abidələrin-dən nümunələrdə onun həm qeyri-müəyyənlik, həm də inkar bildirdiyini görürük. Halbuki müasir türk dillərində bu söz, əsasən, qeyri-mü-əyyən əvəzlilikdir, inkar məqamında, demək olar ki, işlənmiş.

Nə tıtağ erki “nə üçün”: Tözünüm, *nə tıtağ erki* ayağa təgimlig maytrı bodistv teŋ-rilər kuvrağınğa basa basa ... (Maytrısimit, 103, 36-38) “Ey əsil-nəcabətim, nə səbəbə hörmətə layiq Maytrı bodisatva tanrılar icma-sına dəfələrlə ...”

Tıtağ “səbəb” sözü səbəb bildirən sual əvəzliliklərinin, həmçinin bağlayıcıların tərkibin-də tez-tez qeydə alınmışdır. *Nə tıtağ erki* ifadə-si budaq cümlənin qəlibləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır.

Nə tıtağın “nə üçün, nə səbəbə”: *Nə tıta-ğın* munı olürür mən (DKPAM, 394) “Nə üçün mən bunu öldürürəm”. Əŋ kinintə bu kunçuy-ların körkü mənizi munı təg yirgünlük yarsığü-luk bolup turur erkən *nə tıtağın* amranmak kö-ŋülin ilinür mən (DKPAM, 940-944) “Ən so-nunda bu şahzadələrin görünüşü belə iyrənc ol-duğu halda, nəyə görə sevgi ilə bağlanaram”.

Burada isə birləşmənin ikinci tərəfi alət ha-lı şəkilçisi qəbul etmiş və ümumilikdə qəliblə-şərək sual əvəzliyinə çevrilmişdir. Səbəb bildi-rən sözlərin hal şəkilçili formalarının *nə* sual əvəzliyi ilə birləşməsi müasir türk dillərində də sual əvəzliyinə çevrilmişdir.

Nəgü üçün “nə üçün”: Tözün oğluma *nə-gü üçün* munça koduru inçıklayu əmgənür sən (DKPAM, 2644-2645) “Ey nəcib oğlum, nə üçün belə fəryad edərək əzab çəkirsən”.

Burada qədim uyğur abidələri üçün səciy-yəvi olan *nəgü* “necə” sözü *üçün* qoşması ilə iş-lənmiş və bu forma qəlibləşərək səbəb bildirən sual əvəzliyinə çevrilmişdir.

Necə təŋlig “nə qədər”: Yana yimə alku tıŋlıqların sanı sakışı *necə təŋlig* bolsar, *necə təŋlig* kalın küçlüg yavlak yek içkək bolsarlar bodisatav uğuşluğ ilig bəgniŋ ən mıntın ətözün-təki bir eviŋ tüsiŋə yimə ada tuda təgürgəli uğ-u-luk erməzlər (DKPAM, 3738-3744) “Yenə də bütün canlıların sayı qədər olsa, nə qədər də çoxsaylı, güclü, pis şeytanlar olsa, bodisatva nəslindən gələn hökmdarın bədənindəki birçə tükünə belə heç cür zərər verə bilməzlər”. Azu kop köŋülün tıŋlasar *necə təŋlig* buyan edgü kı-lınç bolur erki (DKPAM, 4435-4440) “Bütün qəlbi ilə dinləsə, nə qədər savab olar”.

Bu ifadə sual əvəzliyi ilə ölçü bildirən sifə-tin birgə işlənməsi və qəlibləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Azərbaycan türkcəsindəki *nə qədər* sual əvəzliyinə uyğundur.

Bunu bir necə sözdən ibarət konstruksiya-ların pronominalaşması da adlandırmaq olar. Bu hadisə dünyanın bir çox dillərində müşahidə olunur, bir çox dillərdə əvəzliyin bu növləri bir necə komponentdən ibarət konstruksiyaların qəlibləşməsi ilə formalaşmışdır. Bəzi tədqiqat-larda bu hadisə də qrammatikləşmə adı ilə təq-dim olunur [Lehmann: 2002, s. 45]. Bunun sə-bəbi əvəzliliklərin digər əsas nitq hissələrinə nə-zərən daha qrammatik hesab olunmasıdır, çünki əvəzliliklər müəyyən qrammatik qarşılaşmalar və oppozisiyalar formalaşdırır. Oppozisiyanın üzvlərinin bir-birinə nəzərən dəyərini ifadə edən paradigmatlar qapalı sinfi paradigmatlar he-sab olunur [Van Rompaey və b.: 2015, s. 233]. Əvəzliliklər də belə qarşılıqlar yarada bilir: I, II və II şəxslər, onların tək və cəmi, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, təsdiq və inkar, tam və hissə və s. Ona görə də əvəzliyi də bu qapalı si-niflərə aid etmək olar.

Qəlibləşmə nəticəsində meydana çıxan sözlərin bir hissəsini də zərflər təşkil edir. Müa-sir türk dillərində də qəlibləşmə nəticəsində meydana çıxmış kifayət qədər zərfə rast gəlinir. Məsələn, *bildir* “keçən il” (Azərbaycan türkcə-

si); *şunnən keyin* “bundan sonra”, *köptən beri* “uzun müddətdir” (Fərqanə uyğurları) [Садвакасов: 1976, s. 179]; *bıltır* “keçən il”, *ölətdən bəri* “çoxdan”, *ızı bla* “ardınca, sonra”, *tolusu bla* “tamamilə”, *uzakğa barıy* “bir azdan” (qaraçay-balkar) [Keskin: 2021, s. 140, 147]. Salar dilində belə konstruksiyaların əksəriyyəti fonetik cəhətdən də birləşmişdir: *poxta < pu vaxtte* “bu vaxt”, *oxta/oxalda* “əvvəl”, *pīle* “bu il”, *pultır* “kçən il”, *uzağıl* “bir il əvvəl” [Тенишев: 1976, s. 186-187].

Nəçök ersər “necəsə, birtəhər”: *Nəçök ersər* bu adadın özgürup biziñə isig öz buşı birgil ötrü ol edgülüg sığunlar bəgi (DKPAM, 284-286) “Bizi bu təhlükədən necəsə qurtarıb bizim üçün canını sədəqə ver”. Ol kutlıg tınlıg *nəçök ersər* katıqlanıp biziñ isig özümüzə umuğ ınağ bolğay erki (DKPAM, 1692-1695) “Yəqin ki, müqəddəs canlı necəsə güclənib bizim canımıza ümid, dayaq olacaq”.

Burada *nəçök* “necə” sual əvəzliyi *ersər* köməkçi feili ilə birləşmiş, bu birləşmənin qəlibləşməsi zərf əmələ gətirmişdir.

Ol ödün “onda, o vaxt”: *Ol ödün timin* busuşluğ əmgəkin ögsirəyürlər antağı ersər tusulmaz (DKPAM, 599-601) “Onda o dəqiqə sıxıntılı əzabla özlərindən keçirlər, eləsindən isə xeyir gəlməz”. *Ol ödün* ayağka təgimlig sarıputrı arxant ol ok aranyadana orunta bakçan bolur erti (DKPAM, 3438-3440) “O vaxt hörmətə layiq Şariputra arxant monastırda səssiz meditasiya edirdi”.

Dilimizdəki *o vaxt, o zaman* zərflərinə uyğun gələn bu zərf də qəlibləşmə nəticəsində meydana çıxmışdır.

Ol uğurta “o vaxt”: *Ol uğurta* tölükün küçin üntürgəy biz (DKPAM, 3831-3832) “Onda gücümüzü meydana çıxarıq”. Ol irinç tınlıg ertinü korkıp *ol uğurta* iki türlüg açıg əmgəkin oduğ əmgənür (DKPAM, 583-585) “O yazıq canlı həddindən artıq qorxub o vaxt iki cür ağrı-acını, əzabı şüuru açıq halda çəkir”.

Uğur sözü qədim uyğur abidələrində “vaxt,” “yer,” “məqam,” “fürsət” və s. mənalar ifadə etmişdir. Xüsusən, “vaxt,” “məqam” mənası yuxarıdakı zərfin əsasında durur. Burada ikinci tərəfi hal şəkilçisi qəbul etmiş birləşmənin qəlibləşməsindən söhbət gedir.

Antağ ersər “onda, elə isə”: *Antağ ersər* nomlayu birəyin (DKPAM, 84-85) “Onda danışım”.

Türkiyə türkcəsindəki *öyleyse* və qaraçay-balkar dilindəki *alese* “onda” sözü də bu yolla formalaşmışdır [Keskin: 2021, s. 147].

İnçə tip “belə”, “deyə”: Anı işidip santuşiti tənrişlər bəgi adın bir toyın arzı tənrikə inçə tip tiyür (Maytrısimit, 103, 36-38) “Onu eşidib Samtüşita adlı tanrılar bəyi bundan başqa bir rəhəb tanrıya belə deyir”. Amarı *inçə tip* tiyürlər biz ilkidə kişi ətəzintə erkən bor begni satğuçı erdimiz (Maytrısimit, 110, 25-27) “Bəziləri belə deyirlər, biz əvvəl insan vücudunda olanda şərab və pivə satanlar idik”.

Burada adverbiallaşma feili bağlama tərkibində baş vermişdir.

Antada bərü “o vaxtdan bəri, o vaxtdan buyana”: *Antada bərü* tujit tənri yirintəki yıl sanasar tükəl dörd min yıl ərti (Maytrısimit, 103, 7-10) “O vaxtdan bəri Tuşita adlı tanrılar diyarındakı illəri saysaq, cəmi 4 min il keçdi”.

Oxşar formalı *andağalı beri* ifadəsi qaraçay-balkar dilində işlənməkdədir [Keskin: 2021, s. 140].

Neçədə bərü “neçə vaxtdır, uzun müddətdir”: *Neçədə bərü* bu evdə barkda erip sizlərin təzün yavaş köñülünüzlərinə artatmışım bar ersər, kop köñülün kşantı birinlər tip tidi (DKPAM, 2128-2132) “Neçə vaxtdır, bu evdə olduğunuz sizin nəcabətli köñüllərinizi pozmuşamsa, bütün qəlbinizlə məni bağışlayın, dedi”.

Burada *neçə* sözündən istifadə etməklə vaxtın qeyri-müəyyən uzunluğu vurğulanır.

Neçədə kin “bir qədər sonra, bir az sonra”: *Neçədə kin* təzün yumşaq savın küntəki yinçgə kırkınlariña inçə tip tidi (DKPAM, 2250-2252) “Bir az sonra nəcib, xoş sözlərlə hərdəki incə cariyələrinə belə dedi”.

Bu ifadədə isə yuxarıdakının əksinə müddətin qısalığı, yaxınlığı bildirilir. Bu məna da *neçə* sözünün qeyri-müəyyənliyi ilə bağlıdır.

Anta ötrü “sonra, ondan sonra, daha sonra”: *Anta ötrü* arjılar iligi on küçlüg tükəl bilgə tənri tənrisi burkan seviglig azrua ünün yig edgü təzün bursaq kuvrağaq okıp inçə tip yarlıkadı (DKPAM, 2619-2623) “Sonra rəhəblərin hökmdarı, on gücə malik, mükəmməl müdrik, tanrılar tanrısı Budda sevimli Azrua səsi ilə ən yaxşı, nəcabətli icmanı çağırır belə buyurdu”.

Bu qəlib ifadə qədim uyğur abidələrində ən geniş yayılmış zaman zərflərindən biridir.

Burada haqqında danışılan hadisə leksikləşmə kimi də səciyyələndirilə bilər: *“Başqa sözlə, müvəqqəti formalaşma halında olan konstruksiyalar (sintaksik konstruksiyalar, yəni söz birləşmələri, cümlə qrupları; morfoloji konstruksiyalar və b.) bir-biri ilə bitişərək, daşlaşaraq, ya da frazeolojişərək həm quruluş və fonetik baxımdan (morfonoloji olaraq) inkişaf edə bilər, həm də məna dəyişməsi (semantik dəyişmə) prosesinə daxil olub vahid bir söz halını ala və leksikləşə bilər”* [Sarı: 2015, s. 107]. Bu hadisəni qrammatikləşmə adlandıran tədqiqatçılar da var: *“Onların çoxu razılaşırlar ki, isim kimi açıq sinfə aid sözlər zərf kimi qapalı sinfə aid sözlərə doğru inkişaf etdikdə, bu, qrammatikləşmə halını təşkil edir”* [Heine: 1991, s. 3]. Bu izahda zərf digər əsas nitq hissələrindən fərqləndirilir və onun daha çox qrammatik səciyyə daşıdığı vurğulanır. Burada zərfə çevrilmə də baş verdiyi üçün onu adverbiallaşma da adlandırırlar: *“Bəzi mürəkkəb sözlərdə, sadələrdə olduğu kimi, adverbializasiya hadisəsi, yəni həmin sintaktik kompleksin zərfə çevrilməsi müşahidə olunur”* [Садвакасов: 1976, s. 179]. Adverbiallaşma, adətən, başqa nitq hissələrinə aid sözlərin zərfə çevrilməsi olsa da, belə nümunələrdə bir neçə komponentdən ibarət konstruksiyaların da zərfə çevrilməsini adverbiallaşma hesab etmək olar.

2. Qrammatikləşmə

Qədim uyğur abidələrində qəlibləşmənin bir növü, yaxud davamı səciyyəsi daşıyan bir proses də iki və çoxkomponentli konstruksiyaların köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsidir. Belə quruluşlar əksər hallarda bir əsas nitq hissəsi ilə bir köməkçi nitq hissəsinin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır. Burada köməkçi sözün təsiri ilə leksik mənalı söz də həmin mənanı müəyyən dərəcədə itirir və nəticədə bir köməkçi nitq hissəsinə çevrilir.

Qədim uyğur abidələrində qrammatikləşməyə həsr olunmuş tədqiqatında Meltem Can qrammatikləşmə nəticəsində meydana çıxmış qoşmaları nəzərdən keçirir. Burada əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlərin müstəqil leksik mənasını itirməsi və qoşmaya çevrilməsi prosesi təhlil olunur [Can: 2018]. Ancaq qədim uyğur abidələrində köməkçi nitq hissələrinə çev-

rilmə prosesi yalnız qoşmalarda yox, bağlayıcılarda da baş verir. Qoşmalardan fərqli olaraq, bağlayıcıların əksəriyyəti daha çox komponentdən ibarət konstruksiyaların qrammatikləşməsi nəticə formalaşmışdır.

Qrammatikləşmənin əsasında daha az qrammatik dil vahidindən daha çox qrammatik olana doğru dəyişmə durur [Sarı: 2015, s. 105]. Başqa sözlə, leksik vahid və ya quruluşun qrammatik funksiya qazanması, yaxud qrammatik vahidin daha qrammatik funksiya qazanması qrammatikləşmə prosesini təşkil edir [Heine: 1991, s. 2]. Bunu leksik mənalı sözlərin və söz birləşmələrinin köməkçi sözlərə çevrilməsi, sözlərin şəkilçilərə çevrilməsi və sözdüzəldici şəkilçilərin sözdəyişdirici şəkilçilərə çevrilməsi kimi izah etmək olar. Bu məqalədə birinci prosesdən söz açılır. Həmin proses sintaktik leksikləşmə də adlandırılır [Sarı: 2015, s. 121].

Müasir türk dillərində qrammatikləşmə nəticəsində yaranmış köməkçi nitq hissələrinin əsasında həm ayrı-ayrı sözlər, həm də daha çox komponentə malik konstruksiyalar durur: *görəsən, elə bil, sanki, sən demə, yoxsa, buna görə, onun üçün* (Azərbaycan türkcəsi); *değil mi* (Türkiyə türkcəsi) [Sarı: 2015, s. 105]; *şunun üçün* (uyğur) [Наджип: 1960, s. 102]; *körəmə* “sən demə”, *degin* “deməli”, *ogese* “yoxsa” (qaraçay-balkar) [Keskin: 2021, s. 139]; *şulay uk* “həttə” (başqırd) [Дмитриев: 1948, s. 129].

Qədim uyğur abidələrində budaq cümlələrin də qrammatikləşməsindən danışmaq olar:

Nə üçün tip tısar “ona görə ki”: Edgü sözlədin (şari)putri *nə üçün tip tısar ...* bu yir suvda burkan kutıta yigrək adın ed tavar arıtı bultukbaz (Maytısisimit, 100, 3-7) “Yaxşı dedin, Şariputra, çünki bu yer üzündə Budda xoşbəxtliyindən daha yaxşı başqa bir heç nə tapılmaz”. Bu muntağ alp kılğuluk iş işləmişinə siziksiz odğurak burkan kutın bulğay sən, nə üçün tip tısar vajırta yemə katığrak səniñ köñülünin odğurak biltim yalañukların arslanıya (DKPAM, 1972-1978) “Belə çətin işləri yerinə yetirdiyin üçün, şübhəsiz, Budda xoşbəxtliyini tapacaqsan, çünki ey insanların aslanı, almazdan da möhkəm olan könlünü dəqiq tanıdım”.

Bu ifadənin qrammatikləşməsi tamamlanmamışdır, o, həqiqətən də, ilkin mənasına uyğun olaraq dialoqlarda işlənir. Ancaq o qədər qəlibləşmişdir ki, onu artıq vahid bir söz kimi

anlamaq olar. Bununla oxşar forma və mənaya malik *ne üçün desey və nek degende* “çünki” ifadəsi bu gün qaraçay-balkar dilində işlənir [Keskin 2021, s. 146, 147].

Hər iki tərəfi müstəqil mənalı olan sözlər də qrammatikləşmə nəticəsində köməkçi nitq hissəsinə çevrilə bilər. Bu proses, adətən, səbəb, məqsəd və nəticə bildirən bağlayıcılarda özünü göstərir:

Ol tıltağın “ona görə də, o səbəbdən”: (Burkan) şazanınta köñül ... artamış toyın şmnanç upası upasançlar ərən ... yavlak kılınç kıl... tsuy irinçükə ökünç (köñül) öritmədilər ... tijit kşanti kılmadılar, *ol tıltağın* (tamuda) toğdılar (Maytrısimit, 111, 22-30) “Budda dinindən yolunu azmış rahib, rahibə, mömin və möminələr, kişilər ... pis əməl et... günahlarından peşman olmadılar, tövbə etmədilər, ona görə də cəhənnəmdə doğuldular”. Tapıg uduğ kılmanın kirtgünçlüg upasılarına birmiş buşıların tapınur erdilər, *ol tıltağın* biz tıtsılarıg boş ıdmış üçün anta ölüp kamağın tamuda toğdumuz (Maytrısimit, 73, 1-5) “Sitayış və hörmət göstərmədən inanmış möminlərin verdiyi sədəqələr ilə sitayış edirlər, ona görə də biz şagirdləri geri qaytardığımız üçün hamımız orada ölüb cəhənnəmdə doğulduq”.

Müasir dilimizdəki *o səbəbə* bağlayıcısı ilə eyni modeldə qurulmuşdur. Yeganə fərq qədim uyğur abidələrində səbəb mənasının alət halı ilə ifadə olunmasıdır. Alət halının istifadədən çıxdığı Azərbaycan türkcəsində və digər türk dillərində isə bu məna digər hallarla ifadə edilmişdir.

Anı üçün “onun üçün, ona görə”: Nızvanıların askançulamakın sərü umadın *anı üçün* il orının titər mən ıdalayur mən (DKPAM, 2125-2128) “Ehtirasların ikiüzlülüynə dözə bilmədiyim üçün taxtımı tərk edirəm”. Sizlər məni edgülgüşimə basutçı bolunlar *anı üçün* tözlərim ə burkan kutıña basutçı bolunlar tip ötləyür mən sizləni (DKPAM, 2270-2274) “Siz mənim yaxşı işimə kömək edin, onun üçün, ey nəcabətlilər, Budda xoşbəxtliyinə kömək edin, deyə mən sizə nəsihət edirəm”.

Bu konstruksiya müasir türk dillərindəki qarşılığından fərqli olaraq yiyəlik yox, təsirlik halla qurulmuşdur. Bunun səbəbi *üçün* bağlayıcısının (eləcə də müasir dövrdə yiyəlik halla işlənən digər qoşmaların) qədim türk yazılı abidələrində təsirlik hallı sözlərlə işlənməsidir.

İştirak bağlayıcıların bir qismi də çoxkomponentli konstruksiyaların qrammatikləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır:

Ança yimə “xüsusilə, nə qədər də, necə də”: *Ança yimə* mini birlə tuşğuluğ edgü kılınçları bar erdi (Maytrısimit, 111, 30-31) “Xüsusilə mənimlə rastlaşdıqları üçün savabları var idi”. *Ança yimə* yavlak erməz mü (DKPAM, 2101-2013) “Bu fanilik deyilən düşmən necə də pisdir”.

Bu ifadədə işarə əvəzliyi və iştirak bağlayıcısı birlikdə işlənmişdir, onun qəlibləşməsi isə tamam fərqli məna və funksiya daşıyan bağlayıcı formalaşdırmışdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında iştirak edən **nisbi əvəzliliklər**, yəni **bağlayıcı sözlər** də bu yolla formalaşmışdır:

Kim kayu “hansı (nisbi əvəzlilik)”: *Yimə kim kayu* tınlıg süzük köñülün çubakan evininçə vıxar itsər arpa evininçə burkan körkin yaratsar ... (Maytrısimit, 104, 25-28) “Yenə hansı canlı təmiz ürəklə çubakan (innab) dənəsi boyda bir monastır tiksə, arpa boyda budda heykəli qoysa ...”.

Burada bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Bir neçə sözdən ibarət konstruksiyaların bir leksik vahidə – mürəkkəb sözə çevrilməsi leksikləşmə adı ilə də təqdim olunur. Ona görə də buradakı prosesin leksikləşmə, yoxsa qrammatikləşmə olması mübahisə doğurur: “*Əksər hallarda qrammatikləşmə ilə leksikləşmənin bir-birinə zidd olan iki halı ifadə etdiyi göstərilir, lakin onların arasındakı sərhəd və fərqlər heç də həmişə dəqiq olmur. Məsələn, neden, hâlbuki, yoxsa, göre kimi zərf və ədatlar, ya da efendime söyleyeyim, bildiğiniz üzere kimi modal sözlər funksional cəhətdən qrammatikləşmiş olsa da, quruluş baxımından leksikləşmişdir*” [Sarı: 2015, s. 104]. Bu, əslində, leksikləşmə terminin özündən doğur, əgər leksikləşmə qrammatikləşmənin əksi kimi qəbul olunursa, onda qrammatik mənalı vahidin leksik mənalı vahidə çevrilməsidir. Digər tərəfdən söz birləşməsinin bir leksik vahidə çevrilməsi də leksikləşmə adlandırılır ki, bu da yuxarıdakı sözlərdə baş verən prosesə də aid ola bilər. Fikrimizcə, yuxarıda qəlibləşmə nümunəsi kimi verdikimiz hadisəni, yəni söz qruplarının əvəzlilik və zərfə çevrilməsini leksikləşmə adlandırmaq olar, çünki burada sintaktik quruluşdan leksik quruluşa keçilir və yeni yaranan vahid leksik mənaya da malik

olur. Köməkçi nitq hissələrində belə bir leksik məna olmadığı üçün onu qrammatikləşmə adlandırmaq daha düzgün olar. Ümumilikdə götürsək, burada yalnız terminlərin seçilməsində fərq var. Hansı adla adlandırsaq da, hadisənin mahiyyəti dəyişmir.

Yuxarıda qeyd olunmuş hər iki prosesin ortaq cəhəti iki və daha çoxkomponentli sintaktik strukturların bir leksik vahidə çevrilməsi (və ya çevrilmə prosesində olması) kimi izah oluna bilər. Başqa sözlə burada sintaqmdan leksemə çevrilə baş verir [Sarı: 2015, s. 125].

Qrammatikləşmə ilə meydana çıxmış ədatlar da var:

Əj mintın “həttə, ən azından”: Amtı tənri-rilər iligi hormuzta tənri yə əj mintın üstünki tənri-lərkə ... korkınç köngül öritgülük təg ... (DKPAM, 2553-2555) “Onda, ey tanrılar hökmdarı İndra tanrı, həttə ən üstün tanrılara ... qorxulacaq kimi ...”

Bu ifadə o qədər qəlibləşmişdir ki, onu tərkib hissələrinə ayırmaq çox çətinidir.

Sintaktik konstruksiyaların morfoloji səciyyə daşıyan nitq hissələrinə çevrilməsi Givonun bir fikrini təsdiqləyir: “*Bu günün morfolojiyası dünənin sintaksisidir*” [Heine: 1991, s. 13]. Həqiqətən də, belə quruluşlarda sintaksisinin vahidin morfoloji kateqoriyanın əsasında durması müşahidə olunur.

Nəticə / Conclusion

Qədim uyğur abidələrində eyni sözlərin və ifadələrin tez-tez təkrarlanması geniş yayılmışdır. Bu hadisə həmin ifadələrin qəlibləşməsi və vahid funksiya və məna ifadə edən leksik vahidə çevrilməsi, yaxud çevrilmə prosesinə daxil olması ilə nəticələnmişdir. Bu prosesdə həm müstəqil leksik mənalı sözlərdən ibarət söz birləşmələri, həm tərkibində köməkçi sözlər olan konstruksiyalar, az hallarda isə mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri iştirak etmişdir. Qəlibləş-

mə prosesi nəticəsində müxtəlif əvəzlilik və zərflər meydana çıxmışdır. Bu yolla köməkçi nitq hissələri, xüsusən bağlayıcılar meydana çıxdıqda isə onu qrammatikləşmə adlandırmaq olar, çünki bu halda birləşmədəki sözlərin leksik mənası sıradan çıxır və yalnız qrammatik mənaya malik köməkçi nitq hissələri meydana çıxır. Hər iki hala qədim uyğur yazılı abidələrinin dilində tez-tez təsadüf olunur və bu ifadələr abidələrin dilini zənginləşdirir.

Ədəbiyyat / References

1. Can M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uyğurcada edatlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
2. Дмитриев Н.К. (1948). *Грамматика башкирского языка*. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
3. Elmalı M. (2022). *Daşakarmapathâvadânamâlâ*. Ankara: TDK Yayınlar.
4. Heine B., Claudi U. Et al. (1991). *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
5. Keskin E. G. Karaçay-Malkar Türkçesinde Kalıplaşma Örnekleri: Sözlükselleşmiş Cümleler ve Sözcük Grupları / Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 21 (1), 2021, s. 133-150. <https://doi.org/10.32449/egetdid.829591>
6. Lehmann Ch. (2002). *Thoughts on grammaticalization*. Erfurt. <https://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE09.pdf>
7. Наджип Э.Н. (1960). *Современный уйгурский язык*. Москва: Издательство восточной литературы.
8. Садвакасов Г. (1976). *Язык уйгуров Ферганской долины*. Алма-ата: «Наука» Казахской ССР.
9. Sarı İ. (2015). *Türkçede ekleme dışı sözcük yapımı ve sözlükselleşme*. Doktora tezi. Ankara.
10. Tekin Ş. (1976). *Maytrisimit. Burkancıların Mehdisi. Uyğurca ibtidai bir dram*. Ankara: Sevinç.
11. Тенишев Э.Р. (1976). *Строй саларского языка*. Москва: Наука.
12. Van Rompaey, T., Davidse, et al. Lexicalization and grammaticalization: the case of the verbo-nominal expressions *be on the/one's way/road* / Functions of language, 22 (2), 2015, pp. 232-263.